

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	מבוא
	יהודים-גרמנים בעת משבר 9
	החברה היישובית בשנות השלושים והארבעים ויוצאי מרכז אירופה 13
	'הגלות הגרמנית' 21
29	פרק ראשון: לתולדות האוריינט'
	על העורכים 29
	אנשי השבועון 35
	הקמת השבועון 39
	המאבק בשבועון 43
	לאחר חיסול השבועון 52
56	פרק שני: למול גרמניה: אנחנו, הרפובליקנים הגרמנים'
	הניתוח המרקסיסטי של הנאציזם 58
	ניתוח מרקסיסטי בשבועון 60
	אשמתם של פרופסורים שמרנים 63
	ניתוחים עצמאיים בפריפריה 64
	המאבק באנטי-גרמניות 67
	השבועון על משבר האידיאולוגיה הגרמנית 71
	בשבחי התרבות הגרמנית והיהודית-גרמנית 76
	שתיקות ארוכות 79
83	פרק שלישי: למול היישוב: לא ביטאון של ספרות האמיגרנטים?
	תמונת המחקר 83
	בדלנות: המפגש עם האוסטי'ודן 89
	הייררכייה תרבותית והסכנה שבנחשלות 92
	מי יעצב את מי ומי ינהיג את מי? 93
	'יהודים אמתיים', 'ציונים אמתיים' והפחד מנקמת האוסטי'ודן 95

- עמדות השבועון כלפי הפוליטיקה הארץ ישראלית 99
הלאומיות ביישוב בעיני השבועון 100
'טוטליטריות', 'פשיזם' ו'נאציזם' ביישוב 102
חינוך פוליטי ברפובליקה ויימר 105
'אאוטסיידרים'? 106
בעלי ברית פוטנציאליים ביישוב 107
ייצוג האינטרס היקני והגדרת המונח 'עלייה' 109
סוגיית הלגיטימיות של השקפות לא-ציוניות ביישוב 111

116	סיכום
	עמדות השבועון בהקשרן ההיסטורי 116
	'עולים לא-ציונים' כאתגר היסטוריוגרפי 120
124	נספח מקורות: מבחר מובאות מהאוריינט'
136	נספח ביוגרפי: מחברים שפרסמו באוריינט'
146	מקורות
148	הקיצורים הביבליוגרפיים
157	מפתח

פתח דבר

בפלסטינה. בנכר (ארנולד צווייג).¹

החיבור שלפנינו עוסק בעיקרו בגלות ייחודית: גלות של יהודים יוצאי מרכז אירופה שהחברה הקולטת ראתה בהם עולים, בעוד שהם ראו עצמם גולים אירופים באוריינט. במרכז דיוננו עומדים ההתמודדות עם העקירה מארץ המולדת וסיפור הניכור מהארץ שהתיימרה להיות להם מולדת חדשה.

ביטול האמנציפציה של יהודי מרכז אירופה בידי הנאצים היה בעיני חברת היישוב הוכחה ניצחת לצדקת דרכה של הציונות, בחשפו את דרכה המשתלבת של יהדות מרכז אירופה האמנציפטורית כמקסם שווא. פרשנות זו – מנקודת המבט של המנצחים – נותרה בדרך כלל ללא מענה וללא חלופה. במסה 'על מושג ההיסטוריה' קרא ההוגה היהודי הגרמני ולטר בנימין (גולה בעצמו) 'להבריש את ההיסטוריה נגד כיוון הפרווה' על ידי הפקעתה מידי המנצחים ולכתוב אותה מנקודת המבט של המובסים כדי לאפשר לימוד מ'מסורת הנדכאים'.² דומה כי התחקות על נקודת המבט של גולים אלו תורמת זווית ראייה ייחודית וחדשה לתמונת העבר.

ספר זה מתבסס על עבודת מוסמך שהגשתי בשנת תשס"א לאוניברסיטה העברית בירושלים. בכתיבת החיבור נסתייעתי בקרן ע"ש אסתר פרנס ושרה ברקוביץ ז"ל, באמצעות המכון הבינלאומי לחקר השואה, יד ושם. יותר מכול אני חב תודה למורי פרופ' סטיבן אשהיים, שבהדרכתו התבצע המחקר, על הערותיו ועל תמיכתו. אני אסיר תודה לפרופ' משה צימרמן ולמרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ריכרד קבנר, שיזמו ואפשרו את הפיכת המחקר לספר וכללו אותו בסדרת פרסומיהם. אני מודה לדן בנוביץ, לטלי אמיר ולרם גולדברג מהוצאת מאגנס על העבודה המסורה. כמו כן תודתי שלוחה למורים ולחברים על עצותיהם החכמות: לדורון אברהם, לתומס פון דר אוסטן-זקן, לפרופ' דוד בנקיר, לחוי בן ששון, לעמוס גולדברג, ליונה גל, לפרופ' יעקב הסינג, לד"ר דבורה ויטור-אנגלנדר, לפרופ' הנרי וסרמן, לפרופ' חגית לבסקי, לד"ר גיא מירון, לד"ר גלעד מרגלית, לישי ניב, לד"ר אריה ספוזניק, לאילה פלזנט-פליט, להדס רפפורט ולאירנה שטיינפלד. תודה מיוחדת לפרופ' דייוויד סורקין מאוניברסיטת מדיסון ויסקונסין, שקרא

1 מתוך יומן הכיס של ארנולד צווייג עם הגיעו ארצה. מצוטט אצל הרמנד, צווייג, עמ' 74.

2 ולטר בנימין, מבחר כתבים, ב: הרהורים, ערך יורגן ניראד, תל אביב תשנ"ו, עמ' 310-318 ובמיוחד עמ' 313.

את החיבור וסייע לי לראות בו אופקים נוספים הראויים להרחבה ולהעמקה. אני מזכיר בהוקרה את פרופ' ולטר גראב המנוח, שחלק עמי את זיכרונותיו ואת מסקנותיו כהיסטוריון מסיפורו של האוריינט.

הספר מוקדש לסביי ולסבותיי – גרשון (גאורג) אברמזון ושלמה (סיומה) גורדון ז"ל, ואסתר (אתל) גורדון ורבקה (רנה) אברמזון תבל"א – שעזבו את אירופה בהיותם אנשים צעירים, באו ארצה ובנו כאן את ביתם.

עדי גורדון

האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

מבוא

פתאום לפתע פתאום עולים חדשים נראו בארץ. לא ציפינו להם ואף הם אילו אמר להם אדם לפני שנים שלוש שנים שיעלו היו נזופים בו, פתאום לפתע פתאום עלו ובאו. בני אדם הללו שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם העבירו את ארץ ישראל מפני אדמת גרמניא ואהבו את גרמניא אולי יותר משהגרמנים אוהבים את גרמניא פתאום נעה זעה ארץ גרמניא תחת רגליהם ולא מצאו מנוח לכף רגלם בארץ גרמניא. יש מהם שהלכו מגוי אל גוי ומגלות לגלות. ויש מהם שביקשו להם מחסה בארץ ישראל עד שיעבור זעמה של גרמניא ותחזור גרמניא לתיקונה. בכך באו לארץ ישראל שעדיין נקראה בפיהם פלשתינא כשם שקראו לה מחריביה (ש"י עגנון).¹

כך תיאר ש"י עגנון בספרו 'שירה' את דמותם של עולי גרמניה, פליטי הנאציזם שהגיעו לארץ ישראל למן 1933. נדמה שעגנון – יוצא מזרח אירופה, שחי בגרמניה בשנים 1913–1924 ואף דן בכמה מיצירותיו ביהדות הגרמנית² – היטיב לבטא בקטע זה את המשבר התודעתי שעבר על יהודי גרמניה בתקופה זו, בעיקר כפי שהשתקף אצל אלו שעלו לארץ ישראל.³

יהודים־גרמנים בעת משבר

עד לעליית הנאצים לשלטון ראו מרבית יהודי גרמניה את עצמם כבני העם הגרמני, אזרחים גאים ושווי זכויות במולדתם. השתלבותם בגרמניה לא הייתה רק בתחום האזרחי. הם נעשו בני התרבות הגרמנית וההשתייכות אליה הייתה חלק מרכזי מזהותם.

- 1 עגנון, שירה, עמ' 42.
- 2 להרחבה בעניין זה ראו מירון, יהודים גרמנים; קורצווייל, היהודי המערבי; לאור, חיי עגנון, במיוחד עמ' 122–168.
- 3 ישנם פרסומים לא מעטים בנושא ההגירה הדוברת גרמנית לארץ ישראל – העלייה היקית. ראו למשל אראל, היקים; בטן ודיינור, אנו האחרונים; בלינג, ההשתלבות החברתית; גטר, העלייה מגרמניה; וורמן, יהודים גרמנים בישראל; ויסט, זהות והשתלבות; טים, עלייה חמישית; מירון, משם לכאן; פולקמן,

ג'ורג' מוסה (Mosse), מבכירי חוקריה של יהדות גרמניה, טען שהמחנה המרכזי של יהדות גרמניה המיר למעשה את המורשת היהודית המסורתית בקורפוס תרבותי גרמני מסוים, וליתר דיוק – בערכי יסוד של תנועת ההשכלה. אלה לא רק הפכו בסיס לזהותם הגרמנית של יהודים אלו, אלא שימשו גם, לטענתו, תשתית עמוקה לזהותם כיהודים.⁴ ראשיתו של תהליך זה כרוכה הייתה ברצונם של יהודי גרמניה להשתלב בחברה הבורגנית הגרמנית בראשית המאה התשע עשרה, אך מוסה מדגיש שיהודים הוסיפו לדבוק בערכי יסוד אלה גם כאשר החברה הגרמנית הכללית ברובה התרחקה מרעיונות ההשכלה וההומניזם הגרמניים. ביטוי מאלף לאופן שבו נשורו יהודיות וגרמניות זו בזו ניתן למצוא במכתב ששלח ולטר בנימין לחברו לודוויג שטראוס ובו שיבח אותו על הכרזתו כי 'למהותנו היהודית ניתן להתקרב, מעל לכול, דרך לימוד גתה'.⁵

תהליך השתלבותם של יהודי גרמניה בסביבתם הגיע לכאורה לשיאו בתקופת רפובליקת ויימר, הדמוקרטיה הגרמנית שקמה אחרי מלחמת העולם הראשונה. לראשונה יכלו היהודים ליהנות משוויון זכויות מלא ללא הסתייגויות, ועד מהרה הם החלו להתבלט בעמדות מפתח שונות בחיי התרבות והאקדמיה ואפילו בפוליטיקה הגרמנית, כפי שהיה במקרה של שר החוץ ולטר רתנאו (Rathenau). עם זאת, דווקא תקופה זו התאפיינה בעלייה מואצת בעצמת האנטישמיות ואף בדחיקתם של היהודים מחיי היום-יום של החברה הגרמנית כזרים.⁶ בחסות המשבר החרף ברפובליקת ויימר והאנטישמיות הרווחת יצאה המפלגה הנאצית הקטנה לכבוש את הרחוב הגרמני.

במובנים רבים, עבור רבים מיהודי גרמניה, עלייתם של הנאצים לשלטון לא הייתה מה שכינה עגנון 'פתאום לפתע פתאום'. דוברי ארגוניהם הפוליטיים של יהודי גרמניה, ובראשם 'האגודה המרכזית של אורחים גרמנים בני האמונה היהודית' (Centralverein – CV) – שייצגה את המחנה המרכזי של יהודי גרמניה, היו מודעים לסכנה המתקרבת זה מספר שנים וניסו להיערך לקראתה ולמנוע אותה.⁷ לצד נציגי מחנה מרכזי זה – שפעל בשם האיידאולוגיה הליברלית – ניסו יהודים אחרים לקדם את פני הרעה בדרכים אחרות. יהודים אלו בלטו בין השאר בשורות ארגוני השמאל הגרמני, מתנגדיהם הפוליטיים, המיליטנטים והקולניים ביותר של הנאצים בשנות העשרים. יהודים אלו לא כרכו את פעילותם הפוליטית במוצאם. להפך, מתוך האיידאולוגיות האוניברסליות

אורינטציה מיוחדת; קלינר-פרוק, נשים יהודיות; שורץ-גרדוס, המולדת במקום אחר; שטחל, העלייה מגרמניה. המחקר המקיף ביותר בנושא הוא גלבר, מולדת חדשה. לביקורת נוקבת וחשובה על ספר זה ראו וסרמן, כאן מסירים יקיות.

4 מוסה, יהודים גרמנים. לסוגיית השתלבותם התרבותית ראו בהרחבה וולקוב, במעגל המכושף; הנ"ל, בין ייחוד לטמיעה.

5 מוסה, יהודים גרמנים, עמ' 14.

6 ראו למשל אנטוני קאודרס, 'אורחים על פי חוק: הרחיקת היהודים מחיי המדינה ברפובליקת ויימאר – המקרה של נירנברג ודיסלדורף', בורוט והיילברונר, האנטישמיות הגרמנית, עמ' 276-292.

7 צימרמן, פוטנציאל ההתנגדות; פאוקר, מלחמת המגן; בלדווין, ציונים ולא ציונים.

שבשמן פעלו הם נטו להדגיש את חוסר הרלוונטיות של מוצאו של אדם לדרכו הפוליטית. אנשי השמאל היהודים ביקשו לטעון שהאנטישמיות לא הייתה באמת רכיב משמעותי במצען של מפלגות הימין הראקציונרי ואף לא בתפיסת העולם של הנאצים, אלא שימשה אותם להרחבת בסיס התמיכה בהם.

טענת אנשי השמאל היהודים, שלפיה אין להפריז במשמעות האנטישמיות, אופיינית לדרכם של אותם יהודים שכוננו זה כבר על ידי יצחק דויטשר (Deutscher) 'היהודים הלא-יהודים'.⁸ מנקודת המבט שלאחר מעשה ניתן לזהות בגישתם זו את החשש שמא עצם ההכרה בייחודיות 'הבעיה היהודית' בגרמניה תפורש כיצוג אינטרס סקטוריאלי וכפגיעה בלכידות של השקפתם הפוליטית האוניברסלית, שהייתה כרוכה אצל מרביתם בפטריוטיות גרמנית מוצהרת. בפרשנותם של אנשי שמאל אלו את המציאות הפוליטית ניתן למעשה לראות ביטוי קיצוני להלך רוח כללי יותר בין יהודי גרמניה. התמורה שחלה בגרמניה בינואר 1933, ועוד יותר מכך חוויותיהם של יהודי גרמניה מאז חודש אפריל, גרמו לרבים מהם הלם קשה, שלא פסח גם על פעילי השמאל שביניהם. כמי שנרדפו בראש ובראשונה כמתנגדי הפוליטיים של המשטר אך סבלו גם ממסע ההסתה האנטישמי, נמנו פעילים אלה עם הראשונים מבין היהודים הגרמנים שנאלצו לעזוב את מולדתם כבר ב־1933.

אנשים אלה מצד אחד נמנו עם המהגרים היהודים שעזבו את גרמניה הנאצית בשנים אלה ומצד אחר עם 'הגלות הגרמנית' הכללית, הפוליטית בעיקרה.⁹ כך קרה שדווקא הגלות החריפה את המתח שבין שני רכיבי הזהות שלהם כיהודים וכשמאלנים גרמנים והביאה אותם להתמודדות נוקבת עם זהות כפולה זו. ראשוני המהגרים הפוליטיים מהרייך השלישי גלו למדינות אירופה השכנות, ואילו בקרב המהגרים היהודים הייתה ארץ ישראל מלכתחילה אחד היעדים המועדפים. במרבית המקרים ביטאה ההגירה לארץ ישראל (ה'עלייה') הכרה בייחודיות הגורל היהודי וקבלת הפתרון הציוני כדרך להתמודד עמו. לפיכך ניתן היה להניח שיהודים אנשי השמאל הגרמני יתקשו לבחור בארץ ישראל כיעד הגירה. מה הנחה את אותם אנשי שמאל לא-ציונים שעשו זאת אף על פי כן? מה מוזרה וחסרת פשר הייתה ודאי הגלות בעיני אנשי שמאל גרמנים שבאמצע חייהם – 'פתאום לפתע פתאום' – נאלצו להשתקע בארץ ישראל, במרחב האסייתי, באוריינט? לא כשליטים קולוניאליים או כתיירים הגיעו גולים אירופים אלו ארצה, ובוודאי לא כחלוצים ציונים. איך נראו חייהם בארץ – בנוף האנושי ובאקלים האידאולוגי של חברת היישוב הציוני? האם נטמעו בה? האם קיימו עמה דיאלוג ביקורתי כקבוצת שוליים, או שמא נשארו זרים, מנוכרים ותלושים? במחקר זה אדון בשאלות אלו וברבות אחרות. ספרי עוסק באוריינט (Orient), שבועון שהתפרסם בשפה הגרמנית בארץ ישראל של ראשית שנות הארבעים, ובחוגים שיוצגו בו. עורכי השבועון, ד"ר וולפגנג יורגרוא

8 דויטשר, היהודי הלא-יהודי.

9 קביעה זאת אינה חלה באופן בלבדי על אנשי השמאל, אלא למשל גם על ליברלים יהודים.

(Yourgrau) וארנולד צווייג (Zweig), וכמוהם רוב הכתבים, נמנו בזמן רפובליקת ויימר עם היהודים שפעלו במסגרת השמאל האינטלקטואלי. יורגראו היה איש מפלגת השמאל אֶסְאָהֶפֶה, שגלה מגרמניה כבר במהלך 1933, שנת שלטונם הראשונה של הנאצים. ארץ ישראל לא הייתה יעד ההגירה הראשון שלו – הוא הגיע ארצה כמעט במקרה רק אחרי שאולץ לעזוב גם את פולין וגם את לטביה. כשהוקם השבועון היה יורגראו באמצע העשור השלישי לחייו. צווייג, הסופר הנודע ושותפו לפרשיית האוריינט, היה מבוגר ממנו בעשרים שנה לערך. כמוהו הקדים גם צווייג לעזוב את גרמניה הנאצית אחרי שחזה במו עיניו בהעלאת ספריו על המוקד במאי 1933: הוא היה אחד משנים עשר הסופרים שהיו לדידם של הנאצים מטרות עיקריות,¹⁰ לצדם של קורט טוכולסקי (Tucholsky), אריך מריה רמרק (Remarque) והינריך מאן (Mann). גם צווייג לא היגר ישירות לארץ ישראל, אלא הגיע אליה רק אחרי שהות מה בסנריי-סירמר (Sanary-sur-Mer), כפר דייגים קטן בדרום צרפת, שאליו הגיעו בחודשים אלה כמה מהדמויות הבולטות ביותר בעולם הספרותי הגרמני שגלו מן הרייך השלישי.

האוריינט של יורגראו וצווייג לא נתמך על ידי שום מפלגה ולא היה מזוהה עם שום גורם פוליטי ביישוב,¹¹ אך להבדיל מהעיתונות הפרטית בגרמנית בארץ באותן שנים, הוא ייצג השקפה פוליטית מסוימת. השבועון היה בעל אוריינטציה פוליטית שמאלנית פרו-סובייטית¹² והתבטא בחריפות נגד חברת היישוב והנהגתה. פרט לנושאים פוליטיים, היה האוריינט חריג בחברת היישוב גם מבחינת אופי עיסוקו בענייני תרבות ואמנות. האוריינט – שחלק ניכר מגיליונותיו דן בסוגיות אלה – התאפיין בעיסוק מרובה ואוהד למדי בתרבות הגרמנית מכאן ובהתייחסות קלושה ומזלזלת לתרבות העברית ביישוב מכאן. מיד עם צאת הגיליונות הראשונים, באפריל 1942, יצאו גורמים שונים ביישוב למאבק חריף בו, מאבק שהוכרע תוך פחות משנה. ב-2 בפברואר 1943 החריבה פצצה את בית הדפוס ששימש את השבועון. האוריינט הוציא גיליון אחרון ונדם. זהו סיפור האוריינט על קצה המזלג.

סיפורו של האוריינט זכה עד כה בעיקר להתייחסויות אגב והערות שוליים אצל חוקרים רבים, אך טרם טופל במחקר מונוגרפי מקיף. נראה כי הסיבות לכך נעוצות

10 זאודר, שרפת הספרים, עמ' 126. עדותו של צווייג לשרפת הספרים מצוטטת בהרחבה אצל אילון, החמלה, עמ' 396-397.

11 השוו דותן, אדומים, עמ' 222-223. לפי ניתוח זה של הפק"פ (המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל באותן שנים), יש לראות באוריינט חלק מהפריפריה של מפלגה זו. על כך ראו להלן עמ' 62.

12 זו כמובן אינה הגדרה מספקת לעמדותיו הפוליטיות של השבועון – אלה יידונו בחיבור זה בהרחבה. אופיו הפוליטי של השבועון הוגדר בידי חוקרים שונים בדרכים שונות. במחקר המזרח גרמני הוצג השבועון כהתארגנות קומוניסטית (ראו הופמן, גלות, עמ' 578-581). במחקר המערב גרמני היה מי שהגדירו רדיקלי-דמוקרטי (ראו מאמריהם של Helmut Raschendorfer ושל Hans-Albert Walter בתוך פון שטרנבורג, ארנולד צווייג). במחקר הישראלי זיהו בו נטייה חזקה לשמאל הקומוניסטי וקו אופוזיציוני חריף (ראו גלבר, מולדת חדשה, עמ' 312).

בהקשר היסטוריוגרפי מורכב, שניתן לתארו בשלוש הטענות שלהלן:

א. 'האוריינט' מצוי בתחום החפיפה של שתי תופעות היסטוריות רחבות, שכל אחת מהן היא מושא מחקר בפני עצמו – הגלות הגרמנית בשנות הרייך השלישי מכאן ותולדות היישוב בשנות השלושים והארבעים מכאן. אמנם לא רק 'האוריינט', אלא כלל 'העלייה היקית' מצויה בתחום חפיפה זה, אך דומני שבמקרה של 'האוריינט' בולטת כפילות זו יותר מבמקרה של 'יקים' שקליטתם צלחה.

ב. שתי התופעות ההיסטוריות הללו הן נושא מחקרן של קהילות חוקרים שונות, שבמשך עשרות שנים לא התקיים ביניהן שיח משמעותי. מן הצד האחד אלו גרמניסטים וחוקרי תולדות גרמניה, ומן הצד האחר אלו היסטוריונים של היישוב ויהדות זמננו בכלל וחוקרי העלייה החמישית בפרט. אלו גם אלו נוטים להתעלם מההקשר הנוסף של אותו תחום חפיפה, שאינו בתחום התמחותם.

ג. כל אחת משתי קהילות החוקרים תפסה את 'האוריינט' כתופעה חריגה ושולית במסגרת התחום שבו היא עוסקת. בכל אחד מהמקרים מילא כאן תפקיד גם מטען אידאולוגי. חוקרים מזרח גרמנים התקשו להטמיע את ההגירה לארץ ישראל לתוך נרטיב 'הגלות האנטישמיסטית'¹³ שיצרו, ואילו חוקרי היישוב הארץ ישראלי לא יכלו למצוא ל'אוריינט' מקום בתוך הנרטיב הציוני הלאומי שסייעו לכונן.

מתוך מגמה לדון במחקר זה ב'אוריינט' בהקשרו הרחב – גם במסגרת התמונה הארץ ישראלית וגם בהקשר של 'הגלות הגרמנית' – תוצג במבוא תמצית הרקע ההיסטורי הרלוונטי לכל אחד מההקשרים האלה. הדיון שלהלן יסייע גם להבהיר את שני ההקשרים ההיסטוריוגרפיים, שפרקי חיבור זה ישאפו לתרום למיזוג בין אופקיהם.

החברה היישובית בשנות השלושים והארבעים ויוצאי מרכז אירופה

בנובמבר 1931, כשנה לפני עליית היטלר לשלטון בגרמניה, מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל 174,610 נפש בלבד.¹⁴ בשלב זה הייתה חברת היישוב חברת הגירה צעירה ומצומצמת, אך כבר אז הסתמנה הכרעה במאבק על אופייה והנהגתה.¹⁵ בשנת 1933 כבר הייתה עמדתה הדומיננטית של מפא"י מבוססת. דומיננטיות זו, יש להדגיש, לא הייתה פוליטית בלבד, אלא גם תרבותית.¹⁶ הסוציולוג נוסי (נתן) שניידר (Sznajder) ציין את השנים 1927-1933 כשנות ההכרעה, שבהן גובש גם הממסד התרבותי ביישוב.

13 לדיון בניתוח המזרח גרמני של חיי צווייג בארץ ראו ויטור-אנגלנדר, צווייג בפלסטנה.

14 יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ ישראל, 1936-1947', ליסק, שפירא וכהן, המנדט הבריטי, עמ' 303.

15 אניטה שפירא, 'היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939', שם, עמ' 15.

16 שפירא, עילית ללא ממשכים, עמ' 9.